

Havs
och Vatten
myndigheten

Samsyn mellan natur- och kulturmiljöintressen: En guide för fältvandringar vid vandringshinder

Författare: Amanda Lindahl och Andreas Sävenstrand

Ansvar för innehållet i denna rapport ligger helt hos författarna.

Innehållet återspeglar inte Europeiska unionens hållning.

Titel: Samsyn mellan natur- och kulturmiljöintressen – En guide för fältvandringar vid vandringshinder

Huvudförfattare: Amanda Lindahl och Andreas Sävenstrand, med bidrag av Leena Tuomola, Olof Pettersson och Margareta Boije

Omslagsbild: Mia Sklenar

Foto: Amanda Lindahl, Andreas Sävenstrand, Mia Sklenar och Trosa kommun

Konsten att förena två intressen

Den här guiden ger exempel på hur vi kan öka samsyn och förståelse mellan två ibland motstående intressen: kulturmiljö respektive naturmiljö i och vid vatten. Genom gemensamma fältbesök öppnas möjligheten till samtal och dialog.

Inom EU-projektet LIFE IP Rich Waters har länsstyrelserna i Södermanland och Västmanland arrangerat en serie fältvandringar för att titta på genomförda och planerade åtgärder vid vandringshinder i vattendrag vid platser som också utgör värdefulla kulturmiljöer. Den här guiden ger exempel och lärdomar från projektet och kan användas som inspiration för den som vill arrangera liknande fältbesök, till exempel länsstyrelser, kommuner, åtgärdssamordnare och konsulter. Målet är få till stånd bättre samverkan och samsyn i hanteringen av ärenden som rör åtgärder av vandringshinder i känsliga kulturmiljöer.

Fältbesök vid Virå, Södermanland

1 Två utgångspunkter

Två viktiga politiska beslut har gjort att svenska myndigheter nu har ett större fokus på åtgärder av vandringshinder för fisk och andra djur i våra vattendrag:

- Implementeringen av EU:s vattendirektiv i svensk lagstiftning 2004.
- Den nationella omprövningen av vattenkraftens miljötillstånd.

Sedan processen med omprövning av vattenkraftens miljötillstånd initierades har möjliga förändringar vid många vandringshinder börjat analyseras. Även om det ofta är just passerbarheten som initierar översynen finns också fall med dammar som har spelat ut sin roll och som är i dåligt skick.

Många vandringshinder utgörs av dammar och berättar en viktig historia om de verksamheter som har funnits på platsen, hur vattnet använts och hur samhället såg ut. Här är såväl miljöbalken som kulturmiljölagen viktiga utgångspunkter.

För att förstå förutsättningarna för att kunna tillgodose såväl naturmiljö- som kulturmiljöintressen går vi här kortfattat igenom de två perspektiven.

Viktiga naturmiljöperspektiv

Att ta bort vandringshinder i vattendrag öppnar dörrarna för de organismer som lever i vattnet. Många fiskarter och andra djur behöver kunna ta sig upp- eller nedströms för att leta föda och hitta lämpliga platser för reproduktion.

I administrativ bemärkelse bedöms vattendragets status för bland annat *konnektivitet*. Fria vandringsvägar är en förutsättning för att nå så kallad god ekologisk status – ett krav enligt vattendirektivet. Miljökvalitetsnormer för ytvatten beskrivs i föreskriften [HVMFS 2013:19](#). Kortfattat kan normen sägas utgå från hur miljön hade sett ut utan mänsklig påverkan, där endast mindre avvikelser tillåts för god status.

Nyttan med att ta bort vandringshinder kan också vara att återskapa naturliga flöden och former i vattendragen. Dämmen kan leda till torrlagda fåror vid låga flöden, vilket medför svåra livsförutsättningar för organismerna på platsen.

Åtgärder av vandringshinder

Det finns flera sätt att skapa vandringsvägar för vattenlevande organismer. Utformningen är platsspecifik och beror på vilka arter som ska kunna passera. Ibland anges en *målart*, oftast en fisk, som åtgärderna anpassas för, men ibland är målet alla arter. Även musslor som parasiterar på en viss värdart under larvstadiet, kan vara målart.

Om miljön runt ett vandringshinder är viktigt att bevara för dess kulturmiljö kan en faunapassage i vissa fall vara enda alternativet. En kritisk faktor för utformningen är till exempel lutningen som inte får vara för stark för svagsimmande arter som abborre, asp och mört. Därför behövs ibland så kallad upptröskling där den tidigare dammens fallhöjd tas ut på en längre sträcka genom att man fyller ut med sten och stora block i åfåran så att det blir en fors med rätt

lutning och lugnare partier där fiskar kan vila. Ål är ett exempel på art som klarar stora lutningar.

Havs- och vattenmyndigheten har tagit fram handboken [Vägledning för fisk- och faunapassager](#) som stöd för att bedöma vilken åtgärd som passar bäst. I fall där vandringshindret inte kan tas bort kan det till exempel anläggas ett omlöp – en bäckfåra som leder förbi dammen med lämplig lutning och bottenmaterial. Det är viktigt att fåran är så naturlig som möjligt och har god *anlockning*, det vill säga att arterna lätt hittar rätt väg in och inte behöver leta länge för att komma förbi. En annan viktig faktor är att faunapassagen alltid har tillräckligt med vattenflöde, vilket innebär att en del av åns vatten alltid måste gå förbi dammen, vilket kan påverka eventuell kraftproduktion.

Om det är utrymmesbrist på platsen finns det flera olika typer av tekniska lösningar. Generellt är sådana lösningar, såväl som partiella utrivningar, alltid sämre ur ekologisk synvinkel än att ta bort vandringshindret helt. Det är inte alltid bara själva passagemöjligheten som är viktig utan även de biotoper som kommer fram när vandringshindret tas bort.

Viktiga kulturmiljöperspektiv

Riksantikvarieämbetet definierar kulturmiljö som ”hela den av människor påverkade miljön, det vill säga som i varierande grad präglats av olika mänskliga verksamheter och aktiviteter. En kulturmiljö kan preciseras och avgränsas till att omfatta en enskild anläggning eller lämning, ett mindre eller större landskapsavsnitt, en bygd eller en region. Det kan röra sig om intensivt utnyttjade stads- eller industriområden såväl som extensivt påverkade skogs- eller fjälllandskap. Kulturmiljön omfattar inte bara landskapets fysiska innehåll utan även immateriella företeelser som ortnamn eller sägner som är knutna till en plats eller ett område. Kulturmiljön är en del av kulturarvet”.

Kulturmiljöer i eller vid vatten kan därför sträcka sig långt utanför själva vattenförekomsten. Portalparagrafen i kulturmiljölagen slår fast att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön. Vi har alla ett ansvar - såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas. Bestämmelserna i kulturmiljölagen syftar till att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.

Kulturmiljöerna tillmäts olika värden utifrån sina komponenter, som sedan ställs i relation till hur känslig miljön är och hur den skulle påverkas av åtgärder för att exempelvis förbättra vandringsmöjligheter för vattenlevande organismer (läs mer på [Riksantikvarieämbetets](#) webbplats).

Det är många parametrar att ta hänsyn till. En välbesökt plats i ett centralt läge i en tätort berör ofta många intresseområden och slutresultatet blir ofta en kompromiss. Även platser som ligger perifert kan vara komplexa att hantera. De naturgeografiska förutsättningarna kan innebära att det inte finns utrymme att genomföra önskade tekniska lösningar fullt ut. I enstaka fall kan också

kulturmiljön eller någon annan faktor vara helt begränsande för att kunna genomföra en åtgärd på platsen.

Relevant lagstiftning

Miljöbalken (1998:808) är det lagrum som övergripande hanterar kulturmiljön. Vissa kulturmiljöer kan även omfattas av särskild skyddslagstiftning som gäller parallellt med miljöbalken, till exempel Kulturmiljölagen eller Plan- och bygglagen. Kulturmiljölagen (1988:950) skyddar fornlämningar, byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen. Plan- och bygglagen (2010:900) hanteras av kommunerna och där är hänsynskravet, förbudet mot förvanskning och varsamhetskravet viktigt för att tillgodose kulturmiljön. Hänsyn till kulturmiljön finns också med i skogsvårdslagen (1979:429). I de fall ett område av riksintresse för kulturmiljövården berörs ska fysiska åtgärder anpassas för att riksintressets värden ska tillgodoses. Ett riksintresse får inte skadas påtagligt.

Fornlämningar

En fornlämning är en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som tillkommit genom äldre tiders bruk och vara varaktigt övergiven. Lämningen behöver dessutom ingå i någon av de kategorier som finns uppräknade i Kulturmiljölagen samt vara tillkommen före år 1850. Länsstyrelsen kan i enskilda fall besluta att fornlämningsförklara en yngre lämning om det finns särskilda skäl med hänsyn till dess kulturhistoriska värde. En fornlämning skyddas av kulturmiljölagen även om den inte är registrerad i Kulturmiljöregistret. Till fornlämningen hör också ett fornlämningsområde med samma skydd som själva lämningen. Det är Länsstyrelsen som bedömer hur stort område som ska skyddas.

När någon vill göra ingrepp i en fornlämning eller omkringliggande fornlämningsområde för att till exempel åtgärda ett vandringshinder i ett vattendrag krävs det tillstånd enligt kulturmiljölagen från Länsstyrelsen. Ett tillstånd kan vara villkorat med krav på arkeologiska åtgärder som verksamhetsutövaren får bekosta.

2 Fältbesök: exempel på platser och frågeställningar

Under åren 2022-2023 arrangerade projektet LIFE IP Rich Waters fyra fältbesök till kulturmiljöer i åar i Södermanlands och Västmanlands län. Här har vi samlat erfarenheter och lärdomar från dessa besök. Platserna har haft olika karaktär: utrivna vandringshinder där åfåran har öppnats upp, bestående hinder där olika åtgärdsalternativ diskuterats, och platser där åtgärder har genomförts för att bevara kulturmiljön samtidigt som vandringsmöjligheter har skapats.

Miljöer som inte har åtgärdats

Ett besök vid kulturmiljöer där inga åtgärder har gjorts ännu ger möjlighet att diskutera olika tänkbara lösningar. De frågor som kan tas upp behöver alltid anpassas till platsen, men generella exempel kan vara:

- Vilka kulturmiljövärden finns på platsen?
- Är kulturmiljövärdena knutna till själva dämningen, eller är en upptröskling tänkbar?
- Är en partiell utrivning möjlig, där en del av dammen lämnas orörd och en annan rivs ut?
- Vilka kulturmiljöhänsyn behöver man ta på just den här platsen?
- Om dammen inte får förändras på grund av kulturvärdena, finns det möjlighet till faunapassage?
- Om vattennivån sänks, vilka ”nya” kulturlämningar kan då komma fram?
- Hur påverkas verksamheter uppströms såväl som nedströms av de åtgärder som diskuteras?
- Vilken typ av tillstånd behövs för just den här platsen? Tillstånd kan gälla alltifrån det som krävs av olika lagar till tillstånd för eventuella ändringar från fastighetsägaren.
- Rör sig folk i området? Finns det rekreativvärden och möjlighet att informera om kulturmiljön?

Åtgärdade miljöer

Andra frågor uppstår när man besöker platser där åtgärder redan har genomförts. Det blir mer naturligt att berätta om vad som har förändrats, vad man tog hänsyn till och eventuella svårlösta frågor som fanns på platsen och varför olika lösningar valdes.

Exempel 1. Trosa kvarn

Dagens Trosa kvarn i Södermanlands län uppfördes år 1872 och har fungerat både som kvarn och såg, men det fanns kvarnverksamhet på platsen redan under 1600-talet. Denna kulturmiljö är en del av Trosa stad och här finns stora värden att bevara. Det har sedan tidigare funnits en fisktrappa förbi kvarndammen. Eftersom

trappan inte fungerade valde man att ta bort den och anlägga en faunapassage i form av ett inlöp istället. Vid inlöpets mynning har en fiskräknare installerats och här har nu arter som flodnejonöga, ål och öring passerat.

Vid vattenspegeln bredvid inlöpets mynning har en så kallad "flyktväg" installerats för att fisk som inte hittar direkt till inlöpets mynning ändå ska kunna vandra nedströms enklare. Diskussionen på platsen handlade om denna väg inte hade tillräckligt god anlockning, då den eventuellt är placerad för långt upp från kvarnen för att fiskarna ska kunna orientera sig rätt om de simmat förbi inlöpets mynning. Ur naturmiljösynpunkt ska dessa vägar vanligtvis ligga i direkt anslutning till flödet som fisken letar sig mot. Frågan om valet av placering hade gjorts ur kulturmiljösynpunkt lyftes, men det framkom under besöket att det var den lämpligaste tekniska lösningen.

Figur 1. Trosa kvarn före åtgärd 2022. Foto: Trosa kommun.

Figur 2 och 3. Trosa kvarn efter åtgärd i maj 2023. Till vänster ses kvarnen sett framifrån med det nybyggda inlöpets mynning till höger om vattenspegeln. Den högra bilden visar inlöpets mynning från andra hållet.

Exempel 2. Nygårdsdammen, Trosaån

Nygårdsdammen i Trosaåns dalgång är ett dämme med industriella lämningar från slutet av 1600-talet. Här finns ett flertal fornlämningar, bland annat rester efter en såg och flera kvarnar. De äldsta skriftliga beläggen visar att verksamheten pågick redan under medeltid. Flertalet av anläggningarna och bebyggelsen kan följas i det historiska kartmaterialet. Vid dämmet har det också legat ett mindre vattenkraftverk. Nygårdsdammen uppvisar en kulturmiljö med många olika komponenter där även delar av dagens bebyggelse ingår.

Efter restaurering togs sätten i utskovet bort och man tillförde natursten nedströms för att skapa en upptröskling som tar upp fallhöjden. Bron vid dämmet ersattes av en ny för att öka tillgängligheten.

Under fältbesöket diskuterade vi varför det blev en partiell utrivning. Ur kulturmiljösynpunkt ville man bevara så mycket av dämmet som möjligt, dels för att strukturerna skulle finnas kvar på plats, dels för att behålla en del av vattenspegeln och undvika torrläggning av dammen vid de övre kvarnruinerna. Frågan var om det, i ett längre perspektiv, var ett bra beslut? Från naturmiljösynpunkt lyftes att åtgärden inte var tillräcklig, då möjligheten till vandring fortfarande är begränsad. När åtgärden genomfördes bedömdes vandringmöjligheterna som tillräckliga, men det är svårt att veta det egentliga utfallet förrän effekterna kan mätas i praktiken. Samtidigt ställdes frågan om människor i framtiden kommer att förstå varför en del av kulturmiljön har tagits bort och en del lämnats kvar. Här blev förklaringen att det var en kompromiss för att möta båda perspektiv så gott det gick.

Figur 4. Nygårdsdammen före åtgärd 2022. Foto: Trosa kommun.

Figur 5. Nygårdsdammen i maj 2023 efter restaurering (från andra sidan) där sättarna i utskovet tagits bort. Natursten har även tillförts nedströms för att skapa en upptröskling som tar upp fallhöjden. Bron vid dämnet ersattes av en ny för att öka tillgängligheten.

Exempel 3. Sågdammen, Gisslarbo

Sågdammen ligger i Gisslarboån, som är ett biflöde till Hedströmmen i Västmanlands län. Utmed en relativt kort sträcka av vattendraget finns flera vattenanknutna verksamheter från olika tidsepoker. Här finns två hammarområden, den övre och nedre hammaren, en mellanliggande sågverksamhet där det nu aktuella dämnet ingår samt i söder rester efter tegelproduktion. Mälarenergi har kraftproduktion i vattendraget med ett intag vid den övre hammaren, via en vattenkanal och en vattentub som mynnar i kraftstationen vid åns nedre del.

Sågdammen ska inte ses som ett enskilt objekt utan värderas i ett större perspektiv. En stor del av kulturmiljövärdet på platsen ligger i mångfalden av vattenkrävande verksamheter där även elproduktionen ingår. Eftersom Sågdammen inte utgjordes av fornlämning bedömde Länsstyrelsen att delar av betongdämnet kunde avlägsnas utan arkeologiska åtgärder. Det fanns dock önskemål om att så mycket som möjligt av dammkonstruktionen skulle lämnas kvar för att säkerställa förståelsen av både såg- och övriga vattenkrävande verksamheter i området. Diskussionen på platsen handlade delvis om hur markägarens positiva inställning hade underlättat åtgärden. Frågor väcktes också om det fanns föroreningar i dammens sediment, men det krävde ingen särskild hänsyn. Det diskuterades även hur verksamheter nedströms påverkats av dammens delutrivning, men inte heller det hade utgjort något hinder för åtgärden.

Figur 6 och 7. Karta över kulturmiljöer vid Gisslarbo till vänster. Till höger Sågdammen i Gisslarboån efter åtgärd.

Exempel 4. Kvarndammen i Valstaån

För att möjliggöra fiskvandring och förbättra bottenmiljön i Valstaån sökte Köpings kommun tillstånd att öppna upp den gamla kvarndammen vid Korslöts golfbana i Västmanlands län. Kommunen fick tillstånd till åtgärderna med villkor om arkeologisk schaktningsövervakning med syfte att dokumentera både dämnet och de åtgärder som planerades. I närområdet finns inga ytterligare anläggningar som kan kopplas till kvarnverksamheten. Länsstyrelsen bedömde att ett modernare betongdämma på kvarndammen kunde tas bort om det gamla intakta murverket lämnades kvar. Med överinseende av arkeolog användes delar av ett raserat murverk för att återföra stenar i det strömmande vattnet. En informationsskylt har satts upp som berättar om dammens historia.

Åtgärden i sig ledde inte till några diskussioner, men utgjorde ett intressant exempel på ett vandringshinder som inte var så kontroversiellt att åtgärda.

Figur 3. Korslötsdammen, där det tidigare låg en kvarn

3 Lärdomar från fältbesöken

Fältvandringarnas samtal har lärt oss att det är möjligt för olika intresseområden att samsas om lösningar som inte innebär någon motsättning. Kulturmiljö och naturmiljö kan berika varandra. Ett tydligt exempel är att det är lättare att få medel för fria vandringsvägar än för utveckling av kulturmiljön, men att projekt för vandringsvägar också kan användas för att utveckla kulturmiljön på platsen.

Att utveckla både natur- och kulturmiljöer ger ökade möjligheter till sysselsättning och besöksnäring på landsbygden, genom till exempel bättre fiske, guidningar, uthyrning av boenden eller till och med yrkesfiske.

När olika aktörer och professioner besöker en plats tillsammans blir frågorna mer konkreta. Ett enkelt sätt att börja kan vara: ”Hur får vi till maximal fisknytta med maximal kulturmiljöhänsyn”?

När man börjar belysa frågor från de två perspektiven kan det visa sig att man har vissa delar gemensamt som man direkt kan enas om. Därefter kan man gå vidare med det som behöver kompromisser. Att arbeta tvärsektorielt med organisationsvisa vattengrupper där alla som på ett eller annat sätt jobbar med vatten är inbjudna har också varit ett lyckat koncept för att lyfta gemensamma frågor.

Många gånger uppstår frågor och diskussioner på platsen. Det är ändå bra att förbereda några diskussionsfrågor utifrån de specifika värden och eventuella konfliktytor som ni vet finns på platsen för att styra dialogen till det som verkligen kan bidra till ökad samsyn.

Diskussioner – även när man är oense – är en nyckelfaktor för att komma vidare och utveckla nuvarande och framtida samarbeten.

Dokumentera gärna vad som diskuteras på platserna. Det kan vara värdefullt att gå tillbaka till, om liknande miljöer och frågor kommer upp i andra sammanhang.

Tips på förberedelser

Genom dessa enkla tips och exempel hoppas vi att fler kommer arrangera fältvandringar vid kulturmiljöer i vatten och att det kommer leda till ökad samsyn kring hur natur- och kulturvärden kan värnas.

- Gör en omvärldsbevakning i närområdet. Är det några platser där det pågår debatt om kulturmiljöer i vatten? De kan vara särskilt intressanta att besöka.
- Planera in både åtgärdade och icke åtgärdade miljöer. Både enklare men även mer komplexa områden kan vara aktuella för besök. Det ger olika typer av dialog och möjlighet att se på frågan från flera håll, före och efter åtgärd. Komplexa miljöer kräver dock mer förberedelse och material inför besök och förutsätter att deltagarna har viss bakgrundskunskap.
- Förbered beskrivningar av platserna som ska besökas och skicka ut till deltagarna i förväg. Det kan till exempel vara bra att berätta om vilken verksamhet som har funnits på platsen och hur länge, eventuella

områdesmärkningar/skydd, ägarförhållanden, eventuella värdefulla arter/målarter som finns i vattendraget och vandringsförutsättningar för fisk upp- och nedströms.

- Besök inte för många platser under en dag. Tre kan räcka, även om det förstås beror på hur mycket det finns att diskutera på varje plats och hur lång tid det tar att transportera sig mellan platserna.
- Försök att balansera utrymmet i alla delar för natur respektive kultur eftersom själva syftet är att skapa samsyn mellan de två områdena. Det är viktigt att inget område upplevs viktigare eller får ta mer plats. Försök alltså lägga lika stor vikt vid natur- och kulturmiljö i utskickade underlag, antal representanter som talar, taltid och liknande. Fältdagen behöver förstås också ha planerats gemensamt av natur- och kulturrepresentanter som känner till platserna väl.
- I fält är det bra att ha med utskrivna kartor, som kan ge bättre överblick av ett område och öka förståelsen för hur olika värden hänger ihop och påverkar varandra.
- Ta med någon form av ljudförstärkare eftersom det ofta är brusande vatten vid de platser som besöks. Det blir annars svårt för deltagarna att höra vad som sägs. Tillgänglighetsanpassa så långt som möjligt.
- Gör en budget! Projektets fältbesök kostade cirka 550–600 kronor per person, inklusive lunch, fika och busstransport. Ett arrangemang skulle alltså kunna genomföras med en tämligen låg deltagaravgift om ingen annan finansiering finns.

Havs
och Vatten
myndigheten